

Aleksandar Birviš

LIK BOŽLIJI U ROMANU *DERVIŠ I SMRT**

Da počnemo...

U Beogradu živi pesnik Milenko Pejović. U svojoj zbirci pesama *Zlehudi vrt* (1986), u prvoj pesmi kaže: Naša tema je nebo.

U posljednjoj pesmi iste zbirke on piše:

Sramotno je za pesnika

Sit da je

Sramotnije

Gladan da je

Najsramotnije

U nebo da ne gleda.

Ovde razgovaramo o Meši Selimoviću odnosno o njegovom romanu *Derviš i smrt*. Ograničio sam se samo na jedan splet misli: lik Božiji u romanu *Derviš i smrt*. Zašto? Pa »naša tema je nebo« — sramotno je da ga izbegavamo. Gledajući ljude Selimović je sagledavao i njihovu religiju. A kad je reč o ovome romanu, to je očigledno. S druge strane, očigledno je da većina čitalaca malo poznaje religiju, pogotovo islam. Velik dio ljudi ga ne poznaje ili je opterećen mnoštvom predrasuda, što je još gore. Upravo zato su moje kolege teolozi (a kasnije i orijentalisti) smatrali da treba da se prihvatim ovog što ću pokušati da vam izložim.

Derviš i smrt nesumljivo je najbolje Selimovićevo delo. Prema njegovim naznakama, pisao ga je od 1962. do 1966. godine. Roman je odmah posle objavljivanja privukao čitaoce, a njegov se pisac njime svrstao među velikane naše, a i strane pisane reči.

Okvir za sliku

Jezik je dar Božiji. Ipak, on je tvorevina, a kao i sve druge tvorevine jezik je ograničen. On je sredstvo sporazumevanja. Ograničeni ljudi sporazumevaju se ograničenim sredstvom. Lik Božiji pak lik je Boga neograničenoga. On se ne može smestiti ni u roman ni u izvještaj o romanu. Zato se izvestilac oseća obavezan da dade neke prethodne napomene i saopšti neke preduslove. To bi bio okvir za sliku na kojoj bi roman *Derviš i smrt* ocrtao lik Božiji¹.

* Tribina u dvorani »Bartol Kašić«, 23. veljače 1982; umjetničke tekstove interpretirao glumac Petar Kralj. Tekst je neznatno skraćen i prilagođen za tisak.

¹ Nekoliko tehničkih napomena. Popratni brojevi u zagradama označuju stranice romana *Derviš i smrt*, izdanje Srpske književne zgrade, kolo LXII, knjiga 418, Beograd 1989, ćirilica. Tim izdanjem služio sam se zbog dvaju razloga:

Saznanje Boga

Čoveku je Bog nepoznat, nešto što je tajna. U muslimanskome načinu mišljenja i razgovora za sve što je u vezi s Bogom upotrebljava se reč »gajb« — odsutno, skriveno. Pravovernom muslimanu vera nije oruđe saznanja, nego je izraz pripadnosti i poslušnosti. (Zato u islamu nema praktične razlike između teologije i prava.) U romanu se o tome ne govori, samo se saopštava kur'anski poziv: »O pravovjerni, ne pitajte za stvari koje bi vas u brigu ili očajanje mogle baciti, ako bi vam se otvoreno reklo« (124). Kadija (sudija) se tim navodom brani od Šejhova nastojanja da nešto više sazna o svom utamničenom bratu Harunu. Međutim, te su reči okvir kojeg se drži ortodokсни islam. Što se tiče derviša i islamske mistike, taj okvir je samo trpljen više kao izazov, a putevi saznanja stalno se traže.

Ipak, Bog sebe otkriva. Nurudin se kadiji suprotstavlja upravo kao znalac reči (kur'anske): »To Bog kaže o nevjernima, a moj brat pravovjerni« (124). Tom izjavom Šejh iskazuje tri stava svoje vjere:

1. Bog govori,
2. Bog sebe otkriva rečima,
3. Božije otkrivanje (objava) ne govori samo o Bogu nego i o čoveku, a onda i o drugim temama.

Nurudin također priznaje da kadija zbog navođenja kur'anskih stihova i odlomaka »govori riječima Stvoriteljevim« (125). Kad sebi samo-me odnosno svom bivšem »ja« govori salavate (nešto kao jektenije, litanije), Šejh kaže: »Pokoј vječni i tebi, časni i plemeniti šejh-Nurudine, koji si vjerovao u snagu blagosti i Božje riječi« (310). Reč, tj. Božije samoobjavlјivanje, predmet je propovijedi. Šejh se pita: »Je li riječ Božja koju propovijedamo mutava i glinena?« (28).

Ima događaja koji se smatraju Božijim otkrivanjem. Razume se, to otkrivanje nije potpuno i ne prihvata se bez proveravanja. Nurudin je trebalo da prihvati dokaz »brze Božje pravde« (60). I sam uzvik »ako Boga znate!« (312) polazi od pretpostavke da je Boga moguće saznati, inače bi taj uzvik bio bespredmetan i kao pitanje i kao vapaj.

Zalogaj Anka-ptice

U romanu je čitav mali traktat o saznanju Boga. To je razgovor šejha² Nurudina i mule Jusufa. Mula Jusuf se vratio iz kasabe i izveštava svog starešinu:

prvo, izdanje je potpuno, čestito obrađeno, a pogreške su neznatne; drugo, primerak tog izdanja nasledio sam od pokojnog oca, koji je bio velik ljubitelj književnosti i knjige uopšte, iako je strukom bio mašinski inženjer. Na ovaj način posredno mu se i s poštovanjem zahvalјujem što me je od najranijeg detinjstva vazda upućivao na pisanu reč.

Takode sam među zgrade stavlјao oznake za navode iz Kur'ana časnog, koji označava slovo Q, prvi broj označava poglavlje (suru, suret), a brojevi iza dvotočke označavaju stihove (ajete). Neke je stihove Selimović tako preveo da ih nisam mogao sigurno izvorno odrediti. Uzalud sam se pokušao služiti još uvek neprevazidenom Fligelovom *Konkordancijom za Kur'an* (G. FLÜGEL, *Concordantiae Corani arabicae, Lipsiae 1842*).

^{2,3} Šejh (prev. s arapskog: starac, starešina) starešina je derviške zajednice.

- Bio sam u Sinanovoj tekiji. Abdulah-efendija je govorio o saznanju.
- Abdulah-efendija je mističar. On pripada bajramskom redu³.
- Znam.
- Što je govorio?
- O spoznaji.
- To je sve što znaš? Nisi ništa zapamtio?
- Zapamtio sam stihove koje je tumačio.
- Čije stihove?
- Ne znam.
- Da čujem.
- *Tajnu Božjeg jedinstva ne zna Ahriman.
Pitaj Asafa, on zna.
Može li vrabac pojesti zalogaj Anka-ptica?
Može li jedna tesdtija zahvatiti vodu velikog mora?*
- To su Ibni Arebini⁴ stihovi. Govore da je spoznaja Božje mudrosti moguća samo odabranima, samo rijetkima.

Derviši (prev. s persijskog znači siromah) jesu skupina ljudi koja živi u zajednici dobara i prema duhovnim pravilima. Žive u siromaštvu, povučeni, pobožni i poslušni, ali se žene i njihova se deca obično priključuju derviškoj zajednici. Borave u posebnim zgradama — *tekijama*. Pripadaju određenim redovima — *tarikama*; svaki red ima svoju istoriju, obrede i učenja (teološka i mistička). Zbog toga derviški redovi ne pripadaju zvaničnom islamu i imaju svoju posebnu organizaciju izvan islamske zajednice. Šejh Ahmed Nurudin je starešina *mevlevijske* tekije u varoši. Mevlevija dolazi od arapskog *mevlana* (naš gospodin, naš učitelj). Tom rečju derviši tog reda zovu svojega osnivača, velikog persijskog pesnika i mistika Dželaludina Rumija (Balk 1207 — Konja, Ikonium 1273). Red je osnovan u Konji u Anadoliji. Mističko doživljavanje proističe iz obreda u kojima se koriste instrumentalna muzika i ritmičke igre. Odstupanja od zvaničnog islama nisu velika. U Osmanlijskom Carstvu *mevlevijski* red je donekle bio ekskluzivan *tarikata* viših i prosvetljenih slojeva* (F. NAMETAK, »Muhamed Tefik Bošnjak«, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ* 5 (1986), str. 582, Sarajevo). Oni veruju da je saznanje Boga moguće, ali ograničeno.

Bajramije je osnovao hadži Bajram, mistik iz Ankare (gde je i umro između 1420. i 1430). Bajramije su ogranak reda *nakšibendija*. Obredi su bez kretanja i bez muzike. Klanjaju ono što je obavezno, ali čute pri izricanjima proslavljanja Boga. Ne zahtevaju skupno slavljenje. Cene unutrašnju, nevidljivu, ali iskrenu pobožnost. U mnogo čemu su protivnici *mevlevija*, ali im nisu neprijatelji. Njihov udeo u politici Carstva zanemarljiv je u odnosu na *mevlevije*. U naučavanju ne odstupaju od islamskog pravoverja. Učenje o saznanju Boga je elitističko. Samo izabrani mogu saznati Boga i njihovo saznanje je savršeno, a ostali treba da veruju izabranima. (Prema Dž. ČEHAJIĆ, *Derviški redovi u jugoslavenskim zemljama*, Orijentalni institut, Sarajevo 1986; H. A. R. GIBB, J. H. KRAMER, *Shorter Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill, Leiden 1974.)

⁴ Taj mistik i pesnik rođen je u Mursiji u Andaluziji 1165. godine, a umro je i sahranjen u Siriji 1240. Nezaobilazno je ime arapske književnosti i filozofije. Bio je vrlo plodan pisac, no ni do danas nisu izdata sva njegova dela. Ibni Arebi služi se poređenjima, simbolima i parabolama iz baština neislamskih kultura (džinovska Anka-ptica, bog Ahriman, legendarni mudrac Asaf i sl.), što pojačava uverenje o neslaganju sa vladajućim islamskim mišljenjem. Ustvari, u svakoj povesti islamske kulture, a i među suvremenim proučavaocima islamske mistike i među

— A što ostaje nama?

— Da spoznamo ono što možemo. Ako vrabac ne može progutati zalogaj Anka-ptice, uzeće koliko je u stanju. Testijom ne možeš zahvatiti cijelo more, ali i ono što zahvatiš i to je more.

Naglavce, sa strašću i uživanjem sam se bacio na to olako pobijanje Ibni Arabine mistike, možda prvi put uviđajući da su nebesa i tajne svemira, da su tajne smrti i postojanja, najpogodnija oblast u koju se može pobeći od ovozemaljskih briga. Kad ne bi postojale, trebalo bi ih izmisliti, kao pribježište (32, 33).

Šejh Nurudin pobija, dakle, Ibn Arebijine stavove, ipak on sam priznaje mogućnost ličnog susreta sa Bogom i neposrednog doživljavanja Božije objave:

Srećom, nisam izgubio razbora, iako je moja molitva ličila na buncanje, slabost je potrajala kratko, a pred zoru počelo je u meni da sviće. Moj mrak se polako razilazio. Pomaljala se jedna misao, nejasna, nesigurna, daleka, pa sve bliža, jasnija, određenija, dok me nije obasjala kao jutarnje sunce. Misao? Ne! Božje otkrovenje (229).

Nažalost, isti čovek kome se Bog ovako otkriva ostaje i nadalje čovek: dešava mu se da Boga zaboravi. On sam opisuje jedan svoj stravičan trenutak:

Ne! — vikalo je nešto bez glasa u meni, strašnije od straha, teže od smrti, ni Boga se nisam sjetio, ni imena njegova, postojao je samo crven, krvav, nepojmljiv užas (179).

Obuhvatanje okvira

Upravo u tom rasponu od saznanja do zaborava žive i mole se junaci Selimovićeva romana. Njihovo bivstvovanje u svojoj složenosti je okvir, možda starinski i bogato izrezbaren, možda star i delimično ispucao, no svakako — u tom okviru pojavljuje se lik Božiji.⁵

Božije osobine

U romanu *Derviš i smrt* može se iščitati mnoštvo Božijih osobina. To nije kao u sistematskom bogoslovlju, kao u nekom priručniku dogmatike, ali je ipak vrlo jasno i — i za razliku od udžbenika — uvek je pristupačno. Pokušaću da saopštim osobine koje su mi prepoznatljive, uz što manje sopstvenih bogoslovnih razmišljanja.

Postojanje Boga. Neukrotivi i veseli Hasan, neka vrsta izgubljenog sina, crna ovca plemenite porodice, razgovara sa šejhom Nurudinom o izvesnosti Božijeg postojanja. Hasan pita:

— Postoji li nešto u što si potpuno siguran?

— Siguran sam da ima Boga.

— A vidiš, i oni koji ne vjeruju u Boga, također su sigurni. A bilo

samim misticima, ima nedoumica i sporova o delu, delovanju i uticajima Ibni Arebija.

⁵ Selimović poglavito upotrebljava reč *Bog*. Reč *Alah*, tako dragu i čestu u bosansko-hercegovačkih muslimana, upotrebljava iznenađujuće retko. U više od 160 navoda u kojima se pominje Božije ime, Alah se pominje samo šest puta. Izvedenica *Vala* (od ve Allah) uopće se ne upotrebljava.

bi možda dobro da nisu tako sigurni.

— Da. I šta onda?

— Ništa (276).

Razgovor se prekida, ali Šajh nastavlja da razmišlja:

Ali sam se odmah pokajao što sam upitao, ne primjetivši zamku podmuklo mudre logike. Kako je to pametna i opasna misao! A naveo me je na nju igrajući se.

Dobro je potkovan u svojoj nesigurnosti.

Nesličnost. Bog se razlikuje od svega. U romanu je naglašeno da se Bog razlikuje od čoveka. Nurudin zapisuje svoju misao:

Čovjek nije Bog, i njegova (čovjekova) snaga je baš u tome da suzbija svoju prirodu, tako sam mislio... (8).

Veličanstvenost. Pravoverni musliman od rana jutra sluša poklik: »Bog je najveći!« (Allahu-ekber). Tog uskliku u romanu nema. Ličnosti iz romana oslovljavaju Boga »Veliki Bože« (7, 25) ili »Bože veliki« (141, 142, 152, 317), a pri navođenju iz Kur'ana (Q 2:286) »Veliki naš Bože« (173). Na jednom mestu Šejh se seća svoje želje i želje svojih drugova iz rata: »... da umremo kao vojnici Boga velikoga« (377).

Stvoritelj. U romanu se navodi mesto iz Kur'ana: »Stvara se Bog u utrobama majki vaših, pa vas iz jednog oblika u drugi pretvara« (12). Hafiz Muhamed pokušava da na islam nakalemi učenje o evoluciji, ali to nije prihvatljivo (86). Među ostalim, Stvoritelju pripadaju i čovekove molitve, kajanja (pokore), život i smrt (172).

Jedinost. O Božijoj jedinosti (tevidu) raspravlja se prilično učeno. U delu o saznanju dan je razgovor Šejhov sa mulom Jusufom. Ovde se usuđujem da ponovim odeljak što se odnosi na jedinstvo Božju (32, 33):

— *Tajnu Božjeg jedinstva
ne zna Ahriman.*

Pitaj Asafa, on zna.

Može li vrabac pojesti zalogaj kao Anka-ptica?

*Može li jedna testija zahvatiti
vodu velikog mora?*

To su Ibni Arebini stihovi. Govore da je spoznaja Božje mudrosti moguća samo odabranima, samo rijetkima.

— A šta ostaje nama?

— Da spoznamo ono što možemo.

Svemoć. Božja svemoć shvata se na osnovu kur'anskog navoda (Q 13:18, 33; 22:18; 30:26). Selimovićevi ih junaci ne navode. Međutim, celokupno njihovo ponašanje i vladanje pokazuju da veruju u Božiju svemoć. U vezi su sa time i druga važna uobličavanja Božijeg lika. Ponajpre je to predodređenje. Takođe, neprestano očekivanje okolnosti da se Bog u događaje uključi nekim znakom ili čudom, da preinači tok stvari i da okolnosti uzme u svoje ruke, tj. da se neposredno umeša — to nije ništa drugo do vera u Božiju svemoć, u moć sa kojom se nijedna druga moć ne može porediti, a još manje sukobiti.

Milosrđe. Islam ne zna za hrišćansko poimanje milosti (blagodati). Muslimanu pojmovi »milost«, »milosrđe« i sl. nemaju soteriološki konotacije: ni u teologiji ni u pravu (šerijat), koje praktično ne ozakonjuje

pomilovanje (to je najčešće stvar običaja/adeta/ ili je preuzeto iz tuđih zakonodavstava). Svaka islamska molitva poziva se na Boga milostivoga i milosrdnoga, ali se to često svodi na formu, bez pravog uticaja.

U romanu je samo na početku prizvan milosrdni i milostivi Bog, ali je to transkribovani arapski izraz (5). Pitanje je šta taj izraz znači jednom prosečnom čitaocu i da li je on neka vrsta literarne arabeske.

Za šejh-Nurudina i njegovu okolinu Bog je milostiv i samim tim što ne kažnjava baš za svaki prestup. »Kad bi Bog kažnjavao za svako učinjeno zlo, ne bi na zemlji ostalo ni jedno živo biće« (10). Milost se nudi kao jedan od izbora. »Trebalo bi se moliti«, razmišlja šejh-Nurudin, »tražiti milost od Boga za grijeha ili kaznu da ih urazumi« (28), pri čemu se na kaznu gleda kao na Božiju vaspitnu meru. Nurudina inače do kraja ne napušta misao o mogućem zadobivanju milosti. Čekajući delata on piše: »... da posvršavam račune sa sobom i da izmolim od Boga milosti« (388). Od milosti se očekuje da deluje na putu prevaspitanja, a ne spasenja (pogotovo ne onako kako hrišćani shvataju spasenje). Milost je kao neki oslonac za nadu, ne neku opštu nadu kao vrlinu, nego u pojedinim slučajevima. U susretu sa ocem šejh umiruje starca: »Ne brini, sve će biti dobro, s Božjom milošću«. Zatim dodaju svoj zapis: »Sve sam izmislio osim Božje milosti, nisam imao srca da ga ostavim bez nade, niti sam mogao da kažem da o bratu ne znam ništa« (66). Božija se milost ne da patvoriti. Na nju se čovek može pozvati u svakoj prilici.

U Nurudinovim razmišljanjima milost je izlaz iz nesreća, izbavljenje pa zato same nesreće nameću pomisao o milosti. U kasabi izbija požar. Šejh pretpostavlja da će muselim (načelnik grada, odn. kasabe) pri suočavanju sa velikom nevoljom malog mesta, biti milostiviji i pokazati razumevanje za nevolje šejhova brata Haruna.

»Nisam mnogo razmišljao, ali je možda oživjela u meni nada da je lakše govoriti o milosti u ovakvoj nesreći koja podseća ljude na krhost i nemoć pred voljom Gospodnjom« (71).

Primjećujem da se pisac koristi hrišćanskim izrazom »volja Gospodnja«, dok bosanski muslimani danas umesto »Gospod« kažu »Gospodar«.

Bog je »Bog milosti« (194). U tom svetlu On prašta (173) — o ovom će se posebno govoriti — ali Bog isto tako može da suvereno uskrati milosti onima koji Boga zanemaruju (125).

Na jednom mestu milost se Božija pominje u spletu okolnosti koji nije uobičajen. Šejh Nurudin se susreo sa kadijnicom. Razgovor je učtiv, ali otvoren, te Šejh uspeva da je uvredi. Zatim zapisuje: »Nije mi bilo lako da budem grub. Pogodila me njena srdba, kao bič. Potrebna bi mi bila Božja milost kad bi se udostojila da mi bude neprijatelj« (318). Šejh nastavlja da prema kadijnici bude učtiv i kad razmišlja u sebi i za sebe. Verovatno da bi u jednom manje uljudnom kazivanju on izostavio Božiju milost i jednostavno rekao: »Sačuvaj me, Bože, od ovakve zmiije!« Međutim, i tu kao i u drugim slučajevima šejh vidi Boga kao milostivog zaštitnika.

Misao Božija. U vezi sa svojim tmurnim mislima šejh Ahmed Nurudin na jednom mestu u romanu veli:

A ovo je suviše zapleteno za moju naivnu misao o životu, stvorenu u izdvojenosti i poslušnosti, trebalo je mnogo crne mašte da

se uđe u te zamršene spletove odnosa, koje sam primio kao mučnu i časnu, doduše prilično neodređenu, borbu za Božju misao* (91, 92).

Božja misao, što je to? Borba za tu misao je »prilično neodređena«, izjednačena je sa nekim »zamršanim spletovima odnosa«. Nurudin je šejh tekije mevlevijskog reda. U našim krajevima se nije razvio šitsko-alevijski (»Šemsov«) ogranak ovog reda, nego su bosanske mevlevije pripadale tzv. »Veledovom« ogranku. Oni naglašavaju kosmičku božansku ljubav i naklonjeni su duhovnim vežbama, askezi⁶. To je pustilo duboke korijene. Ogranak je imao svoje osobine, osobita učenja, vrlo zanimljive obrede i praksu — ukratko, jednu trajnu psihologiju i ponašanje. To je ono što se smatra i naziva »Božija misao«.

Božije delatnosti

U celini gledano, roman *Derviš i smrt* izlaganje je mnogobrojnih i različitih ljudskih delatnosti. No i Božiji lik u romanu gradi se na osnovu njegovih delatnosti. Bog pokazuje svoju moć čineći raznovrsna dela.

Uteha. Bog teši ljude. Nurudin ne misli o sebi kao o nekoj velikoj ličnosti. On se ne naslađuje rajskim vrtovima ni već stečenom ulaznicom u njih. Njemu je drago što može da kaže o svom životu:

A među ljudima je ostala lijepa priča o jednom smiješnom dervišu, koji je s njima smireno razgovarao o njihovome i svome životu, pozivajući ih na ljubav i opraštanje, kao što je i on oprostio i koji je i sebe i njih tješio Bogom i vjerom, i onim svijetom, ljepšim od ovoga (237).

Praštanje. Uteha je upravo nada, izraz vere u Boga koji prašta. Od njega se očekuje praštanje, iako se zna da mu neka čovečija dela nisu po volji. Šejh se priprema za razgovor sa smrtnikom. Međutim, njegovu smirenost u susretu s tuđom smrću poremetili su događaji povezani sa neizvesnom sudbinom njegova brata Haruna. Premišlja što će kazati starcu na samrti:

Lagaću ti starče, Bog će oprostiti, jer ću govoriti ono što očekujem, a ne ono što zbunjeno mislim (13).

Kad se našao u težim prilikama i kad su zapleti postali ozbiljni, derviš se moli:

Oprosti mi, Bože, šaptao sam nesvjesno, bez učešća, ne sjećajući se molitve koja bi mi u tom času mogla pomoći (35).

Navode se i reči iz Kur'ana. Bog koji prašta je Nurudinovo oruđe. U razgovoru s kadijom Šejh upozorava na tu crtu Božijeg lika: »Neka ljudi oprostite i smiluju se, zar vi ne želite da vama Bog oprostí?« (125), »Bože, oprostí« (159), »Oh, Bože mi oprostí, što ja meljem« (280), pa i ono ne tako ozbiljno »... da ću poželjeti, Bože oprostí, da mi svaki dan zatvaraju prijatelje« (319).

Kad je Nurudin saznao da više nema sumnje, a ni nade, jer mu je brat umoren, i kad je pred prisutnima u džamiji izlio svoju tugu, on ostaje sam. Teško mu je pa tada recituje odlomak iz Kur'ana (173):

Naš Bože, tražimo opraštanje tvoje.

Veliki naš Bože, ne kazni nas ako zaboravimo ili pogrešimo.

⁶ Dž. ČEHAJIĆ, *nav. dj.*, str. 18 i 23.

Veliki naš Bože, ne zaduži nas teretom preteškim za nas.
Veliki naš Bože, ne obavezuj nas onim što podnijeti i izvršiti ne možemo.

Oprosti nam, smiluj se i osnaži nas (Q 2 : 286).

Šejh tome dodaje:

Možda je oprostio, možda se smilovao, osnažio me nije (173).

To je trenutak malodušnosti i sumnje. To ne menja lik Božiji, ali pokazuje da vera ocrtava ono što sumnja prati kao kakva senka. A sumnja ima svoje razloge i svoj način dokazivanja.

Na praštanje kao Božiju delatnost i kao crtu Božijeg lika Šejh ne zaboravlja ni kad vidi mrtvog kadiju, inače krivca za bratovu smrt. Šejh tada govori:

Neka ti Bog oprost, ako hoće (339).

Drugi učesnici romana također veruju u Boga koji prašta, ali na svoj način. Pasvandžija (noćni pozornik, noćobdija) razmišlja:

Pred Bogom je lako, oprostiće. A pred svojom savješću još lakše: proturiceš joj hiljadu isprika (134).

Za drugog derviša piše da veruje kako Bog prašta ako ima koga da se moli:

A on, kaže hafiz Muhamed, će moliti Boga da mladića skrene s toga puta, a njemu da oprost, grijeh ako je pogrešno vidio i rđavo pomislio (229).

Ove misli o praštanju zaslužuju pažnju zato što je naše istorijsko iskustvo sa muslimanima nešto drugačije. Valja biti zahvalan Meši Selimoviću što nam pokazuje naša islamska učenja u izvornom izrazu, bez obzira na sve kasnije pometnje i izvitoperavanja, što i sam pisac prikazuje⁷.

Spasenje. Likovi u romanu veruju da Bog spasava. Nije reč o spasenju od greha i smrti — islamska misao se time malo bavi — nego nas pisac upoznaje sa Bogom koji u danom trenutku izbavlja od nevolje. Šejh piše o sebi:

U tom času nemoći i čekanja, a želio sam da potraju, Bog me je spasio od opasnog razgrađivanja. Kažem Bog, jer slučaj ne bi mogao biti tako točan, tako izračunato predusretljivo, da dođe baš u onom neuhvatljivo malom djeliću vremena kad su nepoznate snage u meni počele da rastu ... (31).

Kad govorimo o Nurudinu, reč je o složenoj ličnosti i o složenim

⁷ U vezi sa ovim zanimljivo je sledeće zapažanje: »Mudrost umetničkog govora Meše Selimovića možda na ovoj ravni izvlači najveće dobitke i najpuniju meru lucidnosti: slično heraklitovskoj vatri, Čovek je materija—duh, koji se stalno pali i gasi, bez moći da odredi svoj stvarni početak i kraj, ni svu količinu posledica od trenutnih misli i činova. Jedno u kom se steklo sve, koje se mišlju i činom širi prema univerzumu, ali često ne znajući ni stranu na kojoj će se naći, ni smisao kome će poslužiti tim rastom, ljudsko biće je najčešće zrno praha kojeg biju vetrovi sveta i unutarnjih sila, prepuno obećanja zrelosti, najčešće uzneverenih, umnih poleta veoma često uniženih. Ali — patetično rečeno — to je jedino zrno vasiona koje zna mogućnosti klijanja koje sadrži u sebi. Tučeno sa raznih strana i pod tvrdom opnom, koju tvore silne suprotnosti oko njega, ono čuva klicu novog postojanja i pronalazi puteve vlastite potvrde«; M. EGERIĆ, »Čovek i sudbina u Tvrdavi Meše Selimovića«, *Književnost i jezik 1* (1975), str. 11, Beograd.

okolnostima, ali Bog deluje i mnogo jednostavnije. Npr. Bog leči. Dečak iz Šejhova rodnog sela priča kako je bio bolestan pa su njegovi roditelji pokušavali mnoge stvari, »... vodili u džamiju i učili dove, tražili lijeka od Boga i ljudi ...« (380).

Slušanje. O Bogu je rečeno da čuje. On jamačno čuje molitve. Bog zna. U tamnici, kad se u razgovoru pokrenulo pitanje o krivici, Šejh odgovara: »To Bog zna, Džemale« (194). U celom se romanu na neki način presijava sjaj Božijeg sveznanja. Ima tog sjaja i kad Nurudin nagovara šejha Abdulaha da mu isходи telo pokojnog brata i pritom kaže: »... a sam Bog zna da je to bez moje krivice« (260). Takvom ozračju Božijeg lika pripada i izjava »Bog mi je svjedok« (301), kao i mnoge uobičajene zakletve.

Pomoć. Iz Božijih osobina milosrđa i svemoći proističe i Božja pomoć. Bog pomaže. Čovek ima pravo da se uzda u tu pomoć. Za pobožna čoveka to uzdanje je i dužnost: »... i obećaću da učinim sve što je u mojoj slaboj moći, uzdajući se u Božiju pomoć« (16). Taj navod nije najpogodniji, jer šejh nije učinio ništa. Ipak, on sasvim iskreno govori o svome uzdanju u Božiju pomoć. U svojoj ojađenosti on se moli: »Pomozi mi, Bože, da iz ovih iskušenja izađem isti kao što sam bio« (81). Hasan – u obliku blagoslova – želi uspeh mula Jusufu: »Stidljiv, ćutljiv, zatvoren. Neka mu je Alah u pomoći« (218).

Šejh Nurudin smatra da Bog šalje određene ljude da bi pomogao drugim ljudima, onima kojima hoće da pomogne. »Kad mi je bilo najteže, kad sam mislio da je izlaz da dignem ruku na sebe, Bog je poslao Hasana, da me ohrabri i podigne« (231). »Rekao sam Hasanu, – zapisuje Šejh nešto kasnije – »da su ljudi kao što je on, prava blagodanost, poklon koji nam sam Bog šalje« (232). U presudnom času, kad odbija da izda nalog za utamničenje tog istog prisnog prijatelja Hasana (čime samom sebi navlači omču oko vrata), Šejh se moli: »Alahu, pomozi mi, ne mogu ni napisati ni odbiti. Najbolje bi bilo da umrem« (363).

I ostali likovi takođe imaju svest o Božijoj pomoći. Posle meteža u varošici sve su radnje zatvorene. Nije to zbog dogovora trgovaca i zanatlija, nego zbog opreza i želje da ne dođe do nečeg goreg. Sleđuje obrazloženje (326/327):

- Šta se to dešava u kasabi?
- Ne znamo. Zato smo i zatvorili. (...)
- I šta će sad biti?
- Ništa, s Božjom pomoći.

Najlepše o Božjoj pomoći govori Hasanova sestra, kadijnica. Ona ocu saopštava da će roditi, pa dodaje: »Molila sam se Bogu da me ne ostavi bezdjetnu, i eto, hvala mu, pomoglo je« (293). Bog pomaže u stvarima prirodnim i u stvarima natprirodnim, u onom što je redovno, ali i u onom što je vanredno.

Darivanje. Kao što se doživljava Božija pomoć, tako se doživljavaju i Božiji darovi. Bog dariva. Alijaga govori Hasanu za šejh Nurudina: »Najljepši poklon koji ti je Bog mogao dati to je ovaj dobri i pametni čovjek« (279). Kad je očekivao čas osvete nad muslimom (gradonačelnikom), koji beži iz varošice, Šejh je zapisao: »Mislio sam, daj Bože, a nisam ništa rekao« (337). Malo čudno, ali odmazda je izraz Božije naklonosti, kako u

prostonarodnim verovanjima tako i u islamskom pravu.⁸ Na drugoj strani, kad stari Alijaga sazna je da će postati ded, on razmišlja da li je zet (kadija) zaista otac budućeg deteta. Onda u sebi govori i ovo: »Ili je Alah dao na neki drugi način, hvala mu na koji god je, samo vjerujem da je istina...« (295).

Zaštita. Nurudin želi i moli da ga Bog čuva. To nije samo onaj manje-više uobičajeni uzvik »Bože, sačuvaj«, iako nailazimo i na njega (227), nego je to i izlaz iz određenih dvoumljenja. Kad noću jure odmetnika, Šejh izbegava da vlastima preda tog mladog čoveka: Šejh nije protiv vlasti, ali je protiv nepravde u koju bi mogao biti uvučen. Njegov razlog je: »... i mogao bih učiniti nepravdu, a Bog neka me od nje sačuva« (53/54).

Verujući da Bog čuva, muslimani također veruju da je Bog utočište. U romanu se Nurudin koristi rečenicom iz Kur'ana: »Alah je svačije utočište« (126). Uz to on kaže »odgovorio sam izgubljeno«, verovatno i zato što je kadija suprotstavio protivnavode iz Kur'ana časnog. Međutim, njihova prepirka ne utiče na Božiji lik: jasno je da Bog prihvata nevoljnike i da želi da ih zaštiti.

Upućivanje. Shodno svome sveznanju i svemoći, Bog upućuje. U islamu se često nailazi na izraz da Bog upućuje na pravi put. (Muslimani pod tim podrazumevaju islam kao jedini pravi vid veroispovedanja i bogoslužjenja.) Selimovićeви junaci o tom ne govore. Oni očekuju da budu upućeni kako bi našli izlaz iz tegoba u koje ih je život bacio. Šejh Nurudin veruje da ga je Bog uputio da deluje kao bratovljev osvetnik. On u svoju zaveru strogo i tajanstveno uvodi mulu Jusufa: »Niti smije ko znati, samo ti i ja, i Bog koji me je naputio« (301). Na drugim mestima u romanu ne govori se ovako izravna, ali se podrazumeva i prikazuje Božije upućivanje.

Urazumljivanje. Mnogo više se govori o Bogu koji urazumljuje. Zapeleti u romanu, njegovi sukobi i tokovi radnje, velik dio Šejhových razmišljanja i osvrti drugih – sve to na neki način izmiče razumu. Čas po čas se oseti da junaci romana deluju svesno, ali ne prema razumu, često ne deluju ni prema osećanjima, nego se jednostavno prepuštaju sudbini. Čovek se u takvom stanju teško snalazi, a potrebno mu je objašnjenje. Zato se on moli: »Urazumi me, Bože« (30). Veruje se i da Božija kazna deluje kao sredstvo za urazumljivanje (28). Treba se moliti da Bog čoveka urazumi, osobito ako je neko na pogrešnu putu, ako je u grehu, ili ako mu je viđenje pogrešno, a pomisli neispravne (176, 229).

Božije delatnosti se ovim ne iscrpljuju. U romanu se sve odvija po predodređenju, a to je Božije delovanje pre mnogih drugih.

Bog, predodređenje, sudbina

U romanu *Derviš i smrt* Božija volja je bitno obilježje romana i bitna crta Božijeg lika. Najizrazitije delovanje Božije volje je predodređenje (predestinacija). Bog se obično navodi u vezi sa onim što hoće i što unapred određuje. Od nekih 160 navoda u kojima se (posredno ili neposredno) pominje Bog, u 34 je istaknuta volja Božija.

⁸ A. RAHIM, *The Principles of Muhammadan Jurisprudence*, London—Madras 1911, str. 358, 359.

Pravoverni islam ima svoje veroispovedanje (iman) od šest članaka (imanskih šartova). Šesti šart glasi: »(Verujem) da uzvišeni Alah određuje šta je dobro i što je zlo.«⁹ To se verovanje usađuje deci još od malih nogu,¹⁰ a obavezno se zahteva i od onih koji hoće da postanu muslimani.¹¹

Predodređivanje se u romanu ne smatra tesno povezanim sa Božijim sveznanjem, pa to u ovom prikazu neće biti naglašavano. O tome ima znatno više kod islamskih bogoslova. Njihova mišljenja i dokazivanja veoma su zanimljiva, ali to prelazi granice ovog našeg razgovora. Inače u romanu se samo na jednom mestu kaže izričito. »Bože koji sve znaš« (29).

Bog predodređuje celokupnu prirodu

U romanu se predodređenje odnosi na prirodu, i na celu i u delovima. Bog je odredio da Jurjevska (Đurđevska) noć »bude drukčija od ostalih« (29). Predodređenje se ogleda i u razgovoru koji teče između hafiza-Muhameda i Hasana. Hafiz-Muhamed je negde i nekako nešto načuo o teoriji evolucije. Pokušava da je prikaže Hasanu i da ga nagovori da joj se prikloni. Hasan je neukrotiv i neukalupiv. Više ga zanima razgovor kao razgovor, a manje neki novi nauk.

Hafiz Muhamed kaže:

– ...hiljade godina je tako prošlo.

– A Bog? – pitao je Hasan.

Bilo je to šaljivo, a ipak ozbiljno pitanje. Hafiz Muhamed nije hteo da ga čuje.

– Hiljade godina...

– A Bog?

– Bog je tako hteo.

Morao je tako da kaže, iako je zvučalo neubedljivo.

Ovako posmatrano predodređenje može da se koristi i kao učtivo izgovaranje. Sasvim uljudno i bezopasno deluje izjava kojom se prekida jedan ljubavni trougao:

»...on odlazi za svojom sudbinom, a ona svoju već ima, neka ga ne pamti po zlu, a on će život u ovoj kući pamtititi samo po dobru, a eto, Bog hoće da ovako bude« (209).

Bog predodređuje čoveka

U romanu se daleko više govori o Bogu koji određuje postojanje i život ljudi, pojedinaca, osobito Nurudina. I on i mnogi drugi svesni su da sve što se sa njima događa biva zato što Bog tako hoće. Kao neki pripev odzvanjaju reći: »a sve neka se svrši kako Alah hoće« (75) ili »A Bog neka odluči« (136). To nije kapitulacija. Naprotiv, Nurudin obećava da će sve učiniti, ali krajnju odluku prepušta Bogu, jer on tako Boga shvata i drugačije Mu ne zna pristupiti. Zato na drugom mestu zapisuje: »Sve moje

⁹ R. MUMINHODŽIĆ, *Ta'limul-islam*, Sarajevo 1985, str. 19; H. N. HADŽIABDIĆ, *Ilimihal za treći stupanj vjerske obuke*, Sarajevo 1980, str. 9.

¹⁰ F. HADŽIBAJRIĆ, *Ilimihal za prvi stupanj vjerske obuke*, Sarajevo 1985, str. 9.

¹¹ M. SUBHI, *Kako ćeš biti musliman*, preveo A. Šmajović, Sarajevo 1976, str. 8, 9.

je u Božjim rukama« (260). Što više, i neobuzdani Hasan govori »šaleći se kako uvijek zavisi od volje Božje i od čudi stoke« (84). U razgovorima o složenim etičkim nedoumicama prevladuje isti ton. Nurudin odbija ponudu da nekim neredovnim putem spasava brata. Na to mu Hasan kaže: »Stradaćete i ti i on i pravda«. Šejh odgovara smireno i iskreno: »Ako je određeno da bude tako, onda je to Božja volja« (111). Hasan, možda prvi put u životu, nije dovršan, uzbuđen je i grdi (112):

- O jadni dervišu! Može li se ikad desiti da ne mislite derviški? Djelovanje po određenju, određivanje po Božjoj volji... Zar ne može nešto da se učini i po ljudskoj volji... Kad bi smrt tvoga brata bila zaloga za sutrašnji raj ostalih, pa dobro, neka umre, iskupio bi mnoge nevolje. Ali neće, sve će ostati kao što je bilo.
- Onda Bog tako hoće.
- Imaš li neku drugu riječ, ljudskiju?
- Nemam. I ne treba mi.

Kad je ostao sam sa svojim mislima, Šejh zapisuje isto uverenje:

Zaista mislim da je Božja volja vrhovni zakon, da je vječnost mjera našeg djelovanja i da je vjera važnija od čovjeka (113).

Zbog toga i kad se desi da je čovek onde gde nam zadaje nevolje i gde ne bismo želeli da bude, čovek je tamo »jednom riječju, Božjom providnošću određen da ga ljudi pozdravljaju ne poštujući ga, da mu priznaju vrijednost ne tražeći da je pokaže« (151). Reč *providnost* (previdenje) je retka u udbenicima islamske teologije. Selimović je upotrebljava dočarajući obim i dubinu predodređenja. Šejh u predodređenje vjeruje i kad govori o sebi: »jer je Bog odredio da budem samo nedostojan derviš, budimo ono što smo« (150). To se kod njega spušta na stupanj fatalizma. Svoj život opisuje rečima: »Malo gurava priča o čovjeku bez pravog zavičaja, bez prave ljubavi, bez prave misli, koji je nesigurnost svog životnog puta primio kao ljudsku sudbinu, ne kukajući što je tako« (290).

Božije određenje važi i za one koji su loše prošli i koji su žrtve nepravde. Posle bratova ukopa Šejh zapisuje:

Dobro je što sam ovo učinio, nećemo sahraniti ovog bivšeg čovjeka da ga opravdamo nedužnog, učinićemo više: posijaćemo ove kosti kao sjećanje na nepravdu. A neka nikne što hoće i što Bog odredi (263).

Čovekovo sudelovanje nije isključeno, ali konačna odluka pripada Bogu:

Sve ću učiniti za njega što budem mogao, a Bog neka odredi kako hoće (307).

Bog ne želi da neko zanemari dužnosti i spreman je da kazni one koji ih izbegavaju izgovarajući se predodređenošću. Nurudin zapisuje:

Bog je tako htio, ali me ne bi nagradio da sam sjedio s rukama pod pojasom (343).

Takav stav zove se u islamu idžtihad, a označava – opisno rečeno – napor da se nešto postigne.

U očekivanju svoje smrti, ne bez straha, napaćeni Nurudin vidi Božiju odluku *taksirat* (arapski: ono što mora biti, kob, nesreća). Kara-Zaim, drug iz nekadašnjih vojevanja, zajedno je sa njim u tamnici. Govori:

- Znači, udaviće te.

– Šta mogu. Taksirat.

Ta svest i takav način mišljenja drže Šejha do kraja. On čeka džela-te, ali ne čuje njihove korake.

Sjedim na koljenima, slušam. U tišini sobe, negdje iza zida, iz stropa iz nevidljivog prostora kuca kudret-sat, nezaustavljivi hod sudbine (388).

Taj »nezaustavivi hod sudbine« Selimovićeve je definicija predodređenja.

Bog predodređuje zajednicu

U svojoj vlasti Bog drži sve oblike zajedničkog života: porodicu, der- viško bratstvo, varošicu, Bosnu, Tursko Carstvo.

U prvom redu, Bog je gospodar porodičnog života. Sve glavne ličnosti u romanu su raznolikim nitima povezane sa svojim porodicama. Bez obzira što su neke ličnosti različito okrenute prema sopstvenoj odgovornosti ili prema nadama svojih roditelja i rodbine, nijedna ne smatra da je porodica neki okov što ga valja stresti sa sebe. (I danas je najmanje raspada porodice u islamskoj civilizaciji.)

Glavni zaplet romana nastaje hapšenjem Šejhova brata Haruna. Sve što se događa braći primljeno je kao predodređenje, odn. sudbina. Nurudim objašnjava muftiji zašto se zauzima za brata:

...veza i obaveza što se zove sin i brat. Bio željena uteha ili uobičajena nevolja, Bog ga vezuje uz nas bez našeg pitanja... pa bismo mogli reći da je brat nesreća koju nam Bog šalje, i zato je primamo kao Božiju volju i određenje, zahvaljujući mu na svemu (150)

U svojoj besedi u povodu bratovljeva pogubljenja Šejh druge poziva, a sebe koristi:

Čuvajte veze rodbinske, naredio je Alah (172).

Svi Selimovićeви junaci su osvedočeni da je Bog održavalac srodstva, pogotovu porodice.

Isto tako, Bog određuje i bivstvovanje ljudi u narodu, tj. u muslimanskoj zajednici. Narod prihvata takvo verovanje. Hasan (inače sav u nemirima i previranjima) prilično ozbiljno i staloženo objašnjava kako njegovi sunarodnjaci – pritom misli na bosansko-hercegovačke muslimane – veruju u predodređenost i za sebe i za ostale:

... Primaju nerad od Istoka, ugodan život od Zapada; nikud ne žure, jer sam život žuri; ne zanima ih da vide iza sutrašnjeg dana, doći će to što je određeno (288).

Nezaustavivost i neizmenljivost

Čovek je ništavan pred Bogom. Roman ipak ne govori o Bogu kao o nasilniku i samodršcu, nego naglašava njegovu svemoć i neuporedivost. Šejh smatra svojom dužnošću da drugima predočava snagu Božije volje i predodređenja. To on kazuje i kao utehu i kao posredno oslikavanje Božije svemoći.

Nisam mnogo razmišljao – piše on u povodu jednog razgovora – ali je možda oživjela u meni nada da je lakše govoriti o milosti u ovakvoj nesreći koja podseća ljude na krhkost i nemoć pred

voljom Gospodnjom (71).

Sam izraz »volja Gospodnja«, tačnije, sam izraz »Gospodnji«, nije reč uobičajena među muslimanima. U onom što islamska zajednica štampa na srpskohrvatskom jeziku skoro da nije moguće naći reči *Gospod* i *Gospodnji*. Derviš, odn. pisac, ovu reč upotrebljava verovatno pod uticajem hrišćanske okoline i starijih bosansko-hercegovačkih pisaca.

Nizom navoda u romanu Bog se slika kao zakonodavac. Razni zakoni i propisi su jezički izraz Božije volje. Oni se zato moraju uvažavati. Da bi sagovornika u tom smislu upozorio, Nurudin pita sa izvesnom oporošću:

Je li zločin pitati za brata, ma šta da je učinio? To mi je dužnost i po Božjim i po ljudskim zakonima, svako bi mogao da me plju-ne ako bih se ogluštio o to svoje pravo (76).

Obaveze prema ovako sročenoj Božijoj volji važe i za žive i za mrtve. Šejh moli za telo umorenog brata: »Zadužio bi me mnogo, jer bih želio da brata sahranim kako je Bog odredio, da mu se duša smiri« (260).

Bog je neograničen, ali jezički izraz Njegove volje nije. Život često iskače iz koloseka što mu ih postavljaju zakoni i propisi. Nastaju zagonetke u pogledu izbora i odlučivanja. Hasan postavlja jednu takvu zagonetku: »I sad mislim ovako: šta bi se desilo kad bi žena našla drugog muškarca i krišom mu poklanjala ono što je muževljevo i po Božijim i po ljudskim propisima« (105). Sva rasuđivanja o jednom ovakvom zapletu svode se na sledeće: Bog jamačno već ima odluku, ali ljudi moraju priznati da je ne poznaju; to ih, naravno, ne sme obodriti na greh, već ih treba ohrabriti da se greha reše. Dakako, uz pomoć Božiju, jer za to sopstvenih sila nemaju. Tvrdnja da je »čovjek gospodar zemlje, gotovo nezavisan od Božje volje« (87) ne samo da nije Bogu po volji nego je primer bogohuljenja protiv kog se i ne raspravlja, jer je sva argumentacija bezvredna.

Bog svoju volju (pa, prema tome, i predodređenje) može ostvariti i u negativnom vidu, tj. Bog može hteti, ali može i ne hteti. On ostaje Bog i kad hoće i kad neće. Za jednu ojađenu spahinicu govore: »... a Bog neće da je uzme sebi i da joj prekrati patnje« (104). Primenjeno na ljude, to znači da Bog ne popušta da ga usmerava bilo ičija volja. Ovo, razume se, ne umanjuje moć molitve, i to je uočljivo u poglavlju gde je opisan Božiji odnos prema onima koji Ga prikazuju. Bog usmerava čovjeka, to se događa i to treba očekivati. Čovek čoveku kazuje: »Da sam znao šta je pravo, učinio bih to. Ali nisam. Ostavio sam sve Bogu i tebi« (300). Kad ostane sam sa sobom, čovek razmišlja: »Ništa više ne zavisí od mene i ništa ne mogu da izmenim. Biće što Bog odredi« (315), odn.: »Ali još bih mogao da se zaustavim, ako je to Božja volja« (316). Čitaocu se na mahove može učiniti da je Božja nezaustavivost neki kismet (usud) jači od samog Boga. Međutim, to je za muslimane, kao i za hrišćane, filozofijski i teologijski problem, koji i danas čeka svog Akvinca.

Bog — činilac čestitosti

I sam razgovor o Božijoj volji znak je da u ocrtavanju Božijeg lika snažnu ulogu imaju i etička pitanja. Božiji se glas sluša ili ne sluša, Njemu nešto jeste po volji ili nije po volji — čovek živi čestito ili se protivi pravilima čestitosti, znajući da čestitost dolazi od Boga.

Postojanje čestitosti pretpostavlja postojanje greha. Gde nema greha nema ni potrebe za izborom dobra, nema ni potrebe za spasenjem. U romanu se govori o spasenju, a izbavljenje je svedeno na izbavljenje od trenutnih nevolja, pojedinačnih ili društvenih. Čovekovi stavovi određuju se prema zahtevima Božije volje. Već sam naveo Hurudinove misli: »Zaista mislim da je Božja volja vrhovni zakon, da je vječnost mjera našeg djelovanja i da je vjera važnija od čovjeka« (113). Doduše, to se može protumačiti i u određenom smislu. Kadija govori navodeći Kuran časni: »Koji vjeruju u Boga i sudnji dan, ne drže prijateljstvo s neprijateljima Alaha i poslanika njegova, makar to bili očevi njihovi, ili braća njihova, ili rođaci njihovi« (126). Nije neobično da Hasan to vidi kao primenu nebeskih mera. »Bolje je« — kaže on — »držati se nebeskih mjera, nego običnih, ovdašnjih« (112).

Mere neobične, nezemaljske

Božije mere su mač sa dve oštrice. Da bi se suprotstavio Šejhovoj pristranosti, kadija navodi Kur'an časni: »Ako su vam vaši očevi, vaši sinovi, vaša braća, vaše žene, vaše porodice miliji od Boga, od njegova poslanika i od borbe na njegovu putu, ne očekujte milost Božju« (125). Nurudin razmišlja o kadijinoj izjavi. Potom zapisuje:

Njegovi su razlozi Božji, moji zemaljski. On je uzdignut izvan stvari, i govori riječima Stvoriteljevim, a ja sam pokušao da svoje sitne nevolje stavim na vagu obične čovječanske pravde. Natjerao me je da svoj slučaj podvedem pod vječnija mjerila, da ga sasvim ne obezvrijedim. Nisam tada ni osjetio da sam u tim razmjerama vječnosti izgubio brata (125).

Tako razgovaraju i razmišljaju dva čoveka znatnog islamskog obrazovanja. Njihova shvatanja, dobra i zla, usmerena su prema nebesima, ali su sami oni, osobito kadija, više vezani za svoju učenost nego za životnu zbilju. Za kasabu i njene stanovnike, za običan muslimanski puk Nurudin kaže: »Ako sam govorio o Bogu i njegovoj pravdi, izgledalo je da sam glup« (241). Prilično žalostan zaključak: u narodu niko ne osporava postojanje Božije pravednosti — to se tiče vere — »ali sam se uzalud mučio, sudbina je gluha na vajanja, slijepa kad bira izvršioce« (298).

Bog traži da se razlikuje greh protiv čoveka i greh protiv Boga. Drugi šejh, Abdulah, govori svom sabratu Nurudinu:

— Da li žališ ili mrziš? Čuvaj se mržnje, da ne pogriješiš prema sebi i prema ljudima. Čuvaj se žalosti da ne pogriješiš prema Bogu.

— Žalim, koliko je ljudski. Čuvam se grijeha, šejh Abdulahu... (260).

Bog je procenitelj greha, sudija i izvršilac. Ljudi su pred njim jednaki, iako je čovjek prinuđen da se osvrće na razlike (52). Takva predstava je posledica vere u pravednog Boga. Jednom zgodom Nurudin kao da dolazi do nekog otrežnjenja. Tada samog sebe kori zbog preinačavanja Božijeg lika: »Najviše me je začudila malodušnost. Zar sam toliko mogao sumnjati u Božiju pravdu« (343). Iskaz je došao posle nekih kolebanja. Kolebanje ne menja Boga, ali pravednost kao crta Božijeg lika dobija različite ocene. Šejh je ipak čovek. Podložan je iskušenju da pod pravdom Božijom podrazumeva odmazdu: »Možda je bilo najbolje da to saz-

nanje i dokaz brze Božije pravde ponesem u sebi kao znak i umirenje« (60). Međutim, posredstvom ličnih patnji on produbljuje neke svoje spoznaje. Tada premišlja o sopstvenim rečima: »Ja ništa ne uljepšavam i ništa ne krijem, govorim kao pred Bogom« (160). Ovo je na posredan način rečeno. Neposredno bi, verovatno, morao da se izrazi: Hoću da se uklonim u nebeska merila.

Krivica — da ili ne?

Kad se uzme u obzir orotodokсни islam i stavovi o predodređenju izloženi u romanu, onda se neizostavno nameće pitanje: Ako je neko predodređen da bude to što jeste i da čini to što čini, kako onda može biti okrivljen za bilo šta što jeste ili što čini? Ko onda greši: počinilac ili onaj koji ga je takvim načinio i na takva dela predodredio? Zar Bog pogrešno predodređuje?

Ustvari, ta nedoumica nije islamska osobitost. Ona muči sve koji veruju u predodređenje (ako su predodređeni da misle). U romanu o tom pitanju razmišlja i Nurudinov tamničar. U razgovoru Šejh navodi različita mesta iz Kur'ana. Jedno (Q 56: 52—55, 60) pobuđuje pažnju obojice:

Ješćete gorke plodove drveta zekum i pićete ključalu vodu kao prežednjele deve. Mi smo odredili da među vama caruje smrt, a naša moć je velika i biće tako.

— A zašto? Jesu li krivi?

— To Bog zna, Džemale (194).

Odgovor je tačan, ali se njime pitanje ne rešava nego odgađa. Kasnije će se pojaviti znatno oštrije. Šejh razgovara sa sabratom i štitičnikom mulom Jusufom, koji ga pita vrlo neposredno: »A je li kriva ta tuđa ruka kojom Bog kažnjava?« (225).

Pod djelovanjem spleta okolnosti i događaja ljudi pristupaju Bogu sa uverenjem da On ne samo predodređuje nego i procenjuje, naravno — prema nebeskim merilima. Šejh Boga tako vidi u jednoj od svojih molitava:

Bože, šaptao sam u sebi željno, gledajući sivo nebo nad kasabom, otežalo snježnim oblacima, Bože, je li dobro ovo što činim? Ako nije dobro, pokolebaj moju čvrstinu, oslabi moju volju, učini me nesigurnim. Daj mi neki znak (316).

Umesto zapitkivanja čovek traži izvesnost, traži znak.

Bog, dakle, procenjuje. U Svetom pismu i Kur'anu časnom Božija procena jest sud. Bog sudi. Svest o sudu lebdi nad onima koji su sagrašili. Nurudin zahteva od mule Jusufa: »Zakuni se pred ovim mezarom (grobom — op. A.B.) koji si tu iskopao: neka me Alah osudi na najteže muke ako ikome išta kažem« (302). Sud Božiji označava pravdu, ali je to često i priželjkivana osveta. Posle pobune u varošici Nurudin zapisuje: »Želio sam da se desi, i pristajao da pred Bogom primim svoj dio krivice« (366).

Posle on o tome piše nešto opširnije:

Nemam zašto da se stidim i kajem, mogu da se ponosim, mogu da se radujem što nisam na strani zla. Bog je presudio, narod je izvršio, moja mržnja nije samo moja. Nisam sam, nisam u sumnji, dobar sam kao svaki dobar vjernik, koji zna da je na Božijoj strani (337).

Biti na Božijoj strani je neka vrsta stručnog izraza islamske pobožnosti i morala. U Božiju stranu je uključen i strah pred Bogom. U šali Alijaga, Hasanov otac, kaže da se njegov sin boji »Boga malo, sultana nimalo, a vezira ko dorata mora« (353). U Alijaginoj porodici smatra se da ih je Hasan izneverio: »Toj porodičnoj ovci ne smeta njena šuga, a za njih je to tuđa nesreća, sramota pred svijetom i strah pred Bogom« (16). Taj strah stoji kao obrambeni zid i sprečava nepromišljena dela i brzoplete odluke. Nurudin se odlučuje da ne saraduje u hvatanju nepoznatog odmetnika. To sam sebi obrazlaže nedovoljno dokazanom krivicom: »Možda je kriv, nevine ne vijaju po noći, ali sam opet mislio i ovako: ništa i ne znam o njemu i mogao bih učiniti nepravdu, a Bog neka me od nje sačuva« (53, 54).

Odgovornost i svest

No Selimović ne predstavlja Boga kao nekog strahotnika. Bog određuje sve, pa i to da bića sa svešću o čestitosti valja da imaju i svest o odgovornosti i obratno. I svako je dužan da se zamisli nad tim:

I radije pristani da te Bog pita: zašto nisi učinio? Nego: zašto si to učinio (108).

Bog i savest traže da se za sve odgovara.

A za sve što činim odgovaraću pred Bogom i pred svojom savešću (134).

Priznao sam da sam pogrešio, pred Bogom i pred ljudima, ponašajući se u nesreći nerazumno, nimalo dostojno zvanja koje vršim. Zasljepila me tuga i ljubav, i to mi je jedino opravdanje (225).

U već spominjanom razgovoru između Nurudina i Jusufa, na njegovo pitanje »A je li kriva ta tuđa ruka kojom nas Bog kažnjava« Šejh odgovara: »Ne znam, sine moj. Znam samo da će svatko odgovarati pred Bogom za sve što učini. I znam da nisu ljudi krivi, već samo oni koji su krivi« (226).

Kao što određuje, procenjuje i sudi, odnosno poziva na odgovornost svakoga, Bog isto tako očekuje i da drugi ljudi učestvuju u nošenju odgovornosti.

To se vidi i u opisu obreda ukopa:

- Recite, ljudi, kakav je bio ovaj šejt (mrtvac, pokojnik — op. A.B.)?
- Dobar! — odgovorilo je stotinu glasova, uvjerenom.
- Praštate li mu sve što je učinio?
- Praštamo.
- Jamčite li za njega pred Bogom?
- Jamčimo (263).

U sklopu posledica Božijeg procenjivanja valja pomenuti nagrade i opraštanje kazni. To proizlazi iz opšteg islamskog stava. Rečenica »U ime Boga milosrdnoga, milostivoga« (Bismila) ponavlja se 114 puta u Kur'anu. Musliman se stara da pridobije Božiju naklonost kako bi lakše podneo teret odgovornosti, pa, ako čovek zataji, Božija naklonost olakšava privremene i večne patnje. Šejh tu naklonost stiče čitanjem delova Kur'ana časnog i molitvama. Kad su nadošle nevolje, njegov prvi odgovor je bio: »Proučiću Ja-sin i u molitvi uspokojiti dušu, što pati teže nego što je Bogu drago« (29). »Ja-sin« je naslov 36. poglavlja Kur'ana i muslimani veruju da je ono osobito blagosloveno i časno. A Božija naklonost

može se izgubiti ako se Boga ne voli onoliko koliko treba, odnosno ako je neko čoveku miliji od Boga (125).

Bog prevaspitava

Nada i milost, odnosno pomilovanje i osposobljavanje za život u blizini Božijoj, predstavljaju u ovom slučaju dodatno ucrtavanje nekih prilika u lik Boga sudije. Naime, Njegova se pravda pokazuje u pravednom kažnjavanju. U romanu se ono oseća najpre kao napuštenost. Gotovo na početku romana glavni junak čemerno vapí: »...veliki Bože, što si me ostavio najvećoj ljudskoj muci, da se zabavim o sebi« (7). Ako se izuzme transkribovani početak kur'anskog navoda (5) »Bismilahir—rahmanir—rahim« (u ime Boga, milosrdnoga, milostivoga), onda je ovo »veliki Bože« prvo mesto u romanu gde se pominje Bog. Šta On tu čini? Ne samo da kažnjava koliko je pravo, nego kaznu podešava da bude takva kakva je potrebna i kažnjava onoliko koliko je potrebno. Moto na početku drugog poglavlja je kur'anskog porekla: »Kad bi Bog za svako učinjeno zlo kažnjavao, ne bi na zemlji ostalo ni jedno ljudsko biće« (10). Ovim još nije rečeno da Bog prevaspitava, ali se neke crte već raspoznaju.

Kasnije se prevaspitavanje ocrtava nešto jasnije. Govori se da se treba moliti da bi se postigla milost i urazumljenje (28). Zatim se prikazuju razni stupnjevi prevaspitavanja: nelagodnost, strah, izvesnost, naplata, muka savesti. Tako piše Hurudin: »Prvo što sam osjetio bio je strah, još dalek, ali dubok, siguran kao izvjesnost da ću platiti taj trenutak. Kazniće me Bog mukom savjesti i neću dugo čekati da se javi« (35). U vaspitavanju nije uvek sve jasno, ali se dostižu neka rešenja, npr. čovek se vraća molitvi. »Koji je to neznani grijeh za koji me kažnjavaš, moj Bože? Molim te, usliši moju molitvu« (132). Trpljenja takođe vode do priznanja: »Priznao sam pred Bogom i pred ljudima da sam pogriješio...« (235). Svest o mogućoj kazni odvraća od greha: »Eto i t. si pomislio. A ako nije istina, neka me Bog pokara zbog griješne misli« (229). Istim saznanjem ljudi se usmeravaju ka ispravnom islamskom ponašanju:

»...ali bi me stigla kazna Božija« — tumači Hurudin Alijagi — »...kad ne bih progovorio protiv neprijatelja vjere, a to je svako ko joj ruši temelje. Ako ih ne spriječimo, ohrabriće ih naš strah, pa će činiti sve veće zlo prezirući i nas i Božiji zakon« (311).

U vaspitanju ne ide sve pravolinijski. Događa se da i bolji vaspitanici iznevere Božije namere i ljudska očekivanja. To je — prema kadijinom navodu — predviđeno i u Kur'anu časnom (124). Šejhu se ne sviđa jedan sumljivačavac, Piri-Vojvoda, »koji je pratio kretanje sumljivih ljudi, a za njega je to cio svijet..., koji je sigurno i svoju vlastitu majku pratio podozrivim pogledom«. Šta Hurudin misli o takvu čoveku? Misli da tako mora biti, da je potrebno da čovek stiče određena saznanja i podešava svoje ponašanje i pod uticajem takvih ljudi. »Pola nevolja, a bilo ih je dosta, dolazilo mi je od njega, i već sam počeo misliti, smatrajući ga Božjom kaznom, da svako ima svoga Piri-Vojvodu« (354).

Ta odstupanja takođe podižu vaspitnu svrhu. Musliman shvata da Bog nije udaljen, nego da različitim postupcima i merama menja čoveka i privodi ga k sebi. Hurudin tako opisuje kako i u šta ga je Bog preobrazio:

»...pokazivao sam blago lice čovjeka koji ne traži ni osvetu ni

pravdu, već koji hoće da uspostavi pokidane veze sa svijetom i smiri se u ljubavi prema Bogu, što nam ostaje i kad sve izgubimo« (237).

Zanimljivo je da se osećanje za čestitost pokreće i uznemirava zbog dva uticaja: određenja Božijeg i čovekove savesti. »Mnogo nas je provelo noć bez sna. Bili smo odvojeni jedan od drugog, a sudbina je među nama isplela čvrstu pređu. Za sve se pobrinula, i sad mi je dala konačno rješenje« (300). Reč *sudbina* ovde se može slobodno zameniti rečju *Bog*. Savest deluje, vaspitava i prevaspitava, ali je ona neodređena i neodrediva. Bog pak određuje šta je čestitost (moral) i On postavlja zahteve u pogledu dobra i zla. Islam — u krajnjoj liniji — znači pokoravanje.

.....*Bog i(li) vlast*

Teško bi mi bilo da Selimoviću išta pripisujem jer je to nepošteno i nezahvalno. Međutim, roman *Derviš i smrt* je u mnogo čemu roman o vlasti. On je nju prikazao i slikovito i slojevito: obuhvatio je odnose prema vlasti i odnose među ljudima na vlasti. Razmišljanja o vlasti se preplicu sa njenom svakodnevicom. Harun, Nurudinov brat, sukobio se sa vlašću, vlast ga je utamničila i na toj potki je istkan roman. Nastaje metež, ustvari pobuna protiv vlasti. U međuvremenu, jedan nekadašnji stanovnik varošice uspeo je da postane visoka vlast (silahdar — držač oružja) u Istanbulu. Sin zlatara hađi Jusufa Sinanudina, »Silahdar Mustafa ne spava večeras, kao ni ja, u njemu je sve uzburkano od sreće na koju se još nije navikao, pod njim je Stambol, na mjesecini, utihnuo, u zlato okovan. Ko još ne spava ove noći zbog njega? Zna ih on sve, napamet, bolje nego svoje krvne rođake. — Kako vam je? — pita tiho, bez nestrpljenja. — Kako se osjećate večeras? Nije ga sudbina uzdigla njih radi, da ih kazni ili uplaši, važniji poslovi njega čekaju, ali baš zbog tih poslova ne može ih ostaviti na miru« (297, 298).

Bog je vlast zato što je Bog, zato što je svemoćan. Selimovićev junak navodi kur'anske reči (Q 56: 60 i drugde): »...a naša moć je velika, i biće tako« (194). Pravoverni musliman smatra da Bog vlada nesporno i sveobuhvatno. Božija vlast ide dotle da i nepravednici učestvuju u ostvarenju pravde kad Bog tako hoće i tako odredi. Za nepravedne ljude Šejh govori kako radeći za njega oni rade »i za pravdu, jer sam na Božjoj strani, pa neka budu i oni, nehotice« (311).

Kad već i neznameniti pojedinci, pa i nepravednici, moraju da sprovede vlast prema Božijim odredbama, koliko li više sultanska vlast dolazi od Boga. Njemu je vlast dana od Boga i on je prenosi na svoje službenike. Tako valijin defterdar tumači carsku, svoju i Nurudinovu vlast (363). Nurudina to dovodi do unutarnjeg sukoba, a posle i do sukoba sa svojim nadređenima. On odbija da u ime vlasti liši slobode svog novootkrivenog prijatelja Hasana. Njegovi pretpostavljeni opet ne samo što veruju da ih je Bog postavio nego i same sebe vide kao neka božanstva.

Da li Bog očekuje da neko svojom žrtvom izmeni ili popravi vlast? Prema teoriji koja važi u umovima Selimovićevih ličnosti, to bi značilo da čovek popravlja Boga (čije savršenstvo ne podleže sumnji i prepravkama). Ono pak što iskustvo tih istih ljudi stavlja pred čitaoca je sledeće: ukoliko je vlast lošija, utoliko manje dopušta da joj se ukazuje na nedos-

tatke. Kad je riječ o Osmanlijskoj Imperiji, ta praksa je poznata i bez Selimovićeve romana, gde se javljaju brojne sumnje i stalno iščekivanje da Bog nešto učini, jer ljudi ne čine ni ono što mogu zato što su u neprestanim nedoumicama. Alijaga saznaje da su utamničili zlatara Sinanudina na osnovu lažne dostave, ustvari da mu se osvete zato što nije učestvovao u »dobrovoljnom« ratnom zajmu. Alijagin osvrt pokazuje koliko je tu nedoumica. »Ako hadži-Sinanudinova nesreća« — tumači on — »pomogne da ih Bog odstrani od nas, neće biti uzaludna ni ta nesreća, ni naša briga« (321). Sve je neodređeno, nedorečeno, uslovljeno, isprepletano i — na neki svoj način — prepušteno Bogu.

Dvoumljenja u vezi sa vlašću su zadivljujuće svestrano izneta u jednom razgovoru u tamnici. Šejh Nurudin u tamnici nailazi na odmetnika čije je bežanje u svoje vreme potpomogao izbegavajući da ga prokaže gonionicima. Kad ga je prepoznao, počinje s njim da razgovara:

- ... Kako si dopustio da te uhvate?
- Čovjek je stvoren da bude uhvaćen kad-tad.
- Nisi tako mislio ranije.
- Nisam bio ni zatvoren ranije. Nekad i sad to su dva čovjeka.
- Zar im se predaješ, Ishače?
- Ja se ne predajem. Ja sam predat. Izvan mene je. Ne želim, a biva. Pomogao sam im, jer postojim. Da ne postojim, ne bi mi mogli ništa.
- Zar je samo to razlog, što postojiš?
- Razlog i uslov. To je uvijek prilika. Za tebe i za njih. Rijetko ostaje neiskorišćena. Bez obzira jesi li ovdje ili gore. Ne znam samo dokle traje krivica. Produžava li se i na onom svijetu?
- Ako nisi učinio rđavo djelo, nisi kriv. Bog ispravlja učinjene nepravde.

— Odgovaraš prebrzo. Razmisli dobro. Je li vlast od Boga? Ako nije, odakle joj pravo da nam sudi? Ako jest, kako može da pogriješi? Ako nije, srušićemo je; ako jest, slušaćemo je. Ako nije od Boga, što nas obavezuje da trpimo nepravde? Ako je od Boga, jesu li to nepravde, ili kazna zbog viših ciljeva. Ako nije, onda je nada mnom i nad tobom i nad svima nama izvršeno nasilje i onda smo opet mi krivi što ga podnosimo. Sad odgovori. Ali nemoj reći derviški da je vlast od Boga ali da je ponekad vrše zli ljudi. Nemoj reći da će Bog pržiti nasilnike vatrom paklenom, jer nećemo znati ništa više nego što znamo sad. Kur'an kaže i ovo: »Pokoravajte se Bogu i poslaniku i onima koji vašim poslovima upravljaju«. To je Božja odredba, jer je Bogu važniji cilj nego ti i ja. Jesu li onda nasilnici? Ili smo mi nasilnici, i nas će pržiti oganj pakla? I je li to što čine nasilje ili odbrana? Upravljanje poslovima je vladanje, vlast je sila, sila je nepravda zbog pravde. Bezvlašće je gore: nered, opšta nepravda i nasilje, opšti strah. Sad odgovori.

Po svojoj izražajnosti i veštini postavljanja tematike ovaj odeljak zaslužuje, pre hiljade drugih, da uđe u svaku antologiju etičkih i političkih tekstova. Što se tiče Božijeg lika, odeljak nam ocrtava političkog Boga, ali i tragove politike koja svakog časa može sebe samu da proglašava božanstvo. Oba sagovornika su protiv oboženja vlasti, pa nije lako uočiti u kojoj meri je vlast u ondašnjoj Bosni bila zrela da tako nešto učini. Lik političkog Boga u romanu nije maglovit, on je zagonetan — ali i zagonetke imaju svoju jasnost. Božija politika je zagonetka i za čoveka i za

Uzrečice, prizivi, eulogije

Uzrečice, prizivi i eulogije sami po sebi ne pridonose slici Božijoj u romanu. Očigledno je da i same ličnosti koje ih izgovaraju ponekad ne razmišljaju, tj. ne pomišljaju na Boga. Ipak, negde se i nešto razmišlja. U primeru »A Bog zna kako je on« (Nurudinov otac) (63) mora se pretpostaviti da je Šejh mislio na Boga. To se već ne bi moglo reći za drugo mesto: »Sjetio sam se svega, Bog zna koji put«, jer se može reći i »bogzna koji put«, kao što stoji u izdanju kojim sam se služio, možda i kao lektorska intervencija (257).

Ovamo pripada i »Boga mi«, tj. »bogami« (277). Ono tu nije nikakva zakletva, nego uzrečica. Hasan i otac igraju se bacajući kocke. Sin preporučuje ocu:

— Oče, bolje bi bilo da ih protrljam o derviški rukav.

— Zaista? — pita otac — Nećeš se ljutiti, Ahmed-efendija? Bogami pomaže.

Mislím da je ovde trebalo da stoji: »Boga mi, pomaže«. Naime, ljudi kad se kockaju, sujeverni su. Ne misle o Bogu kao vernici, ali ipak misle o Njemu kao o Bogu i nešto očekuju od Njega.

Najčešći priziv je uobičajeno »Bože«. Javlja se kao oslovljavanje u molitvi: »Još samo pregršt ljudskih riječi, Bože, moraš mi ih dati, borim se za jedan život« (152), »Oprosti mi, Bože, šaptao sam nesvjesno, ne sjećajući se molitve koja bi mi u tom času mogla pomoći« (35), »Pomozi mi, Bože, da iz ovakvih iskušenja izađem isti kao što sam bio« (81), »...primi, Bože, molitvu moje nemoći, oduzmi mi snagu i želju da izađem iz ove tišine, vrati me u mir« (81), »O Bože, zašto me nisi ostavio u mome sljepilu...« (299), kao i »Bože, šaptao sam u sebi željno, gledajući sivo nebo nad kasabom, otežalo snježnim oblacima, Bože, je li dobro ovo što činim?« (316).

Ponegde se to »Bože« javlja više kao uzrečica, a manje kao priziv. Tako kadijnica kaže svom ocu: »Bože, zar moram sve da kažem? Izgleda da ćeš postati djed« (293). Manje se mogu smatrati uzrečicama izrazi: »Urazumi me Bože« (30) i »Bože, oprosti« (159). To su ustvari kratke molitve. Molilac veruje da Bog hoće da usliši molitve i da oprosti grehe (o čemu je već bilo reći). Međutim, lako je moguće da su to izjave o nekim sadržajima koji lebde na granici svesti i podsvesti. Oni se svakako odnose na Boga, ali ne bi se smelo tvrditi da su jasne izjave. U takve izjave treba svrstati i: »Oh, Bože mi oprosti, šta je to meljem« (280), »Jedino, ako nije kogod mlađi, Bože mi oprosti, preskočio tarabu« — razmišlja

¹² To je zagonetka i za hrišćane. Tako prof. J. H. Yoder, sa katoličkog univerziteta »Notre Dame«, piše: »I kamo sreće kad bismo mogli da se oslobodimo vizije obaveze koja nas tera da budemo čuvari istorije, te da tako ponovo primimo dar kojim nas Bog osposobljava da sebe vidimo kao učesnike u prirodi Božije ljubavi onako kako nam je ona otkrivena u Hristu. Možda bi to mogle u nama ponovo da izgrade himne prvobitne Crkve, kad to već nije moglo da učini apostolsko dokazivanje. Crkva koja bi se jednom oslobodila obaveze i napora da sredi svet, mogla bi tad da nađe put i način da se svetu i izvan crkvenih ograda ponudi poziv na služenje društvu«; *The Politics of Jesus*, Grand Rapids, Mich., W. B. Eerdmans, 1977, str. 248.

kadijničin otac kad je saznao da će postati ded (294), kao i »Tako se dobro osjećam, da ću poželjeti, Bože oprosti, da mi svaki dan zatvaraju prijatelje« (319).

U priličnom broju slučajeva koristi se izraz »Moj Bože« (ili »Bože moj«). Muslimani ga u tom obliku ne upotrebljavaju, tj. retko se čuje da kažu tako nešto. Sa gledišta islamske teologije ovaj izraz vredi transcendenciju Božju. Ipak, u našim krajevima i muslimani kažu »Bože moj«. Ta crta prisnosti je verovatno nastala pod uticajem hrišćanske okoline jugoslavenskih muslimana. To se vidi iz jedne opšte poznate uzrečice: »Bože moj, što ti je život« (325).

Ostali narodi u kojima se pojavljuje ovaj iskaz su tri navoda iz Kur'ana časnog: »Moj Bože, oni ne vjeruju« (27), zatim (Q 5: 28) »Moj Bože, ja nemam nikoga osim tebe i brata mojega« (158) i »Moj Bože, daj mi pomoćnika od bližnjih mojih, Haruna, brata mojega«. Uz ovaj navod je dodata i vlastita molitva: »Moj Bože, ojačaj njim mrtvim moju snagu« (172) — šejh Nurudin je govori kad je počeo da se sveti za bratovljevu smrt. Na sasvim drugom mestu je Šejhova nedoumica zbog koje priziva Boga: »Koji je to neznani grijeh zbog koga me kažnjavaš, moj Bože?« (132).

Ovde podsećamo na navod u kom se nalazi oslovljavanje »Naš Bože«. U Kur'anu je on nešto drukčiji (Q 2: 286), ali mi smo ga naveli i opet ćemo ga navesti onako kako ga čita naš književnik:

Naš Bože, tražimo oprostjenje tvoje.

Veliki naš Bože, ne kazni nas ako zaboravimo ili pogriješimo.

Veliki naš Bože, ne zadužuj nas teretom preteškim za nas.

Veliki naš Bože, ne obavezuj nas onim što podnijeti i izvršiti ne možemo.

Oprosti nam, smiluj se i osnaži nas (173).

Susreli smo i izraz »veliki naš Bože«, a susrećemo i »Veliki Bože« i »Bože veliki«. Za muslimana taj izraz je neka vrsta obesvećenja Boga, Bog je najveći po sebi. U romanu je to usklik kod koga se čitalac dvoumi: da li je to izraz vere i divljenja ili jednostavna poštapalica iz usmenog govora uzeta i u štivo uneta radi oživljavanja jedne na mahove neuzbuđujuće proze? Za neke slučajeve (7, 25, 142 i 145) to je očigledno usklik sa nešto svečanijim prizvukom. Možda bi se tu dala uvrstiti i molitva: »Bože veliki, zar nikad ništa neću saznati o ljudima!« (317).

Uzrečice su takođe: »ako Boga znaš« (164), »ako Boga znate« (312), »za milog Boga« (276), »Bože sačuvaj« (277), »ne dao Bog« (292), »Bože milosni« (194), »Bože milostivi« (324), zatim: »nesreća Božja« (356), »Bog mi je svjedok« (324), zatim: »Nesreća Božja« (356), »Bog mi je svjedok« (301), »daj Bože« i — za muslimana reda uzrečica — »Oh, Gospode Bože« (240), jer se reč »Gospod« (arapski: Rabb) u Kur'anu časnom nalazi samo u genitivnoj vezi.

Splet okolnosti u romanu je svagda takav da se jedna uobičajena uzrečica ne može smatrati rečima bez značenja. To je izraz »Hvala Bogu«, jer Bog je darodavac kome valja stalno zahvaljivati. Izraz se javlja na tri mesta, svaki put u nešto drugačijim okolnostima. Na prvom od njih je zapisano: »Kao da je želeo da ne nametnem drugi razgovor. A ja sam pomislio velikodušno, da svako ima svoju muku, i hvala Bogu što je tako« (176). Na drugom mestu piše: »Hvala Bogu — rekao sam žureći se

da ga smirim, bojeći se da ne ode, kao što je činio ranije. Hvala Bogu« (226). Treći navod je deo jednog razgovora; »Hvala Bogu, hvala Bogu« (240). Ovde takva izjava nije misao o Bogu koji je dostojan hvale i zahvalnosti, nego je jednostavno sredstvo da se dođe do pravog razgovora.

Pomenimo i eulogije (blagosiljanja). One po svojoj prirodi polaze od pretpostavke da Bog čuje čovečiju reč i da čini dobro onom ko ga dostojno pominje. U ovom romanu one ne ocrtavaju Božiji lik, ali svakako pridonose njegovu osvetljavanju. To su: »neka mu je Alah u pomoći« (218). »Neka te Bog čuje« (375).

Valja pomenuti da je običaj u muslimana da često kažu: »Inšala«, odnosno »Ako Bog da«. Te izjave u romanu nema.

Zaključak

Pravoverni i dobro islamski obrazovani musliman neće steći neka osobito nova saznanja u toku čitanja romana *Derviš i smrt*. Njemu će biti drago da se na stavovima njegovih verovanja može izatkati jedno izuzetno umetničko dostignuće. Ako je sklon razmišljanju ili ga to štivo navede da misli o Bogu, on će naići na rudnik blaga za meditiranje i podsticaje za ličnu pobožnost.

Šta *Derviš i smrt* nudi hrišćanskom čitaocu?

1. Čari orijenta, ne one turističke, nego je to način mišljenja i življenja, međusobno poštovanje i uvažavanje, ophođenje, sveobuhvatnost vere i njen prodor u svakodnevnicu i društvo.

2. Hrišćanin uviđa da mnoge ljudske sklonosti, vrline i nedostaci postoje i kod muslimana i kod hrišćana, da mnoga pitanja nisu bila važna samo u vreme Osmanlijske Imperije, kao i da su ljudi svuda ljudi, svagda ljudi najpre ljudi.

3. Hrišćanin uviđa da je Bog sličan i hrišćanima i muslimanima. Slične ili iste su Mu osobine, delatnosti, zagonetka predodređenja, nedoumice o saznanju. Razlike, ipak, postoje: a) iako veruje da su svi ljudi braća, musliman ne shvata Boga kao nebeskog Oca; b) nema vere u iskupljenje, pa ni u Iskupitelja; c) nema uskrсне radosti, za muslimane je uskrsenje (kijamet) ustvari dan kad će mrtvi oživeti da bi izišli pred sud Božiji i smak sveta; d) u romanu se ne pominje Duh Sveti ni u onom načinu kako ga muslimani shvataju (stvoreni duh, arhandeo Gavrilo i dr.).

Na kraju — uzdah. Naši vodeći hrišćanski pisci za svoje sveštenike i monahe nisu imali ni duha ni sluha. Uglavnom: ravnodušnost i ruganje. Nesumnjivo su važna dela *Pop Ćira i pop Spira* i *Bakonja Fra-Brne*, ali zašto niko darovit ne napisa delo o bilo kome od onih umnih, hrabrih, osećajnih i napaćenih sveštenika i monaha kojima je krcata naša prošlost?

Zašto?

**THE PERSONA OF GOD IN THE NOVEL *DERVISH AND DEATH* BY
MEŠA SELIMOVIĆ**

Summary

This article analyzes the novel *Dervish and Death*, the best-known work by the Bosnian-Herzegovian author Meša Selimović, which draws heavily upon Islamic religion and traditions. In this analysis, the similarities and differences between the Islamic and Christian perceptions of God and God's persona are noted.